

De status van de ‘hoogstaangeslagenen’ Een netwerk van Utrechtse adellijke en patricische families en hun politiek-bestuurlijke posities in de periode van het censuskiesrecht, 1851-1917*

Jan Rupp † en Huibert Schijf

In veel onderzoek naar de maatschappelijke achtergronden van Nederlandse politici worden opleiding, beroep, religie en politieke kleur als de belangrijkste kenmerken gezien.¹ Hun belang geldt zeker voor de periode na de invoering van het algemeen kiesrecht, maar het is de vraag of dit ook opgaat voor het tijdvak dat loopt van 1851 tot 1917, de periode van het censuskiesrecht. Nationale partijorganisaties die als rekruteringskanaal voor kandidaten functioneren zijn nog afwezig. De zich ontwikkelende politieke stromingen vormen niet meer dan plaatselijke kiezersverenigingen of informele fracties in politieke organen.² De kiezersverenigingen hebben nogal eens een algemeen karakter.³ Zij zijn er dan vooral op gericht personen van wie men de overtuiging heeft dat zij capabele bestuurders zullen zijn, te vragen zich kandidaat te stellen, ongeacht hun politieke kleur. Pas in 1879 wordt de eerste partij opgericht, de Anti-Revolutionaire Partij. Socialistische leden uit lagere maatschappelijke milieus die via de socialistische partij, de SDAP, in de politieke organen zouden kunnen doordringen laten nog op zich wachten. Is in die nog weinig georganiseerde politieke ruimte misschien een hoofdrol weggelegd voor de zogeheten ‘hoogstaangeslagenen’ in het vigerende belastingstelsel, waarop het censuskiesrecht is gebaseerd? Betekent economisch kapitaal politiek kapitaal? En welke rol speelt de adel onder de hoogstaangeslagenen?

De hoogstaangeslagenen zijn in die tijd weliswaar formeel de personen die verkiesbaar zijn voor de Eerste Kamer, maar diverse studies maken er melding van dat

* De auteurs danken de redactie, twee anonieme referenten, Jaap Dronkers, Ido de Haan en in het bijzonder Piet de Rooij voor hun commentaar bij eerdere versies van dit artikel.

¹ Zie bijvoorbeeld: B. van den Braak, *De Eerste Kamer. Geschiedenis, samenstelling en betekenis 1815-1995* (Den Haag, 1988) en J.Th.J. van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede Kamerleden tussen 1849-1970* (Weesp, 1983).

² Van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof*, 26.

³ Y.B. Kuiper, *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen, 1995) 322.

hoogstaangeslagenen ook worden aangetroffen in andere belangrijke politieke organen. Zo wijst Van den Braak er op dat een groot deel van de hoogstaangeslagenen in de Eerste Kamer al politiek-bestuurlijke posities hebben bekleed in de Tweede Kamer, Provinciale Staten (PS), Gedeputeerde Staten (GS) of gemeenteraden.⁴ Bij het kiezen van leden voor de Eerste Kamer geven PS soms de voorkeur aan hoogstaangeslagenen die zelf ook lid zijn geweest van de PS. Ook leden van de Tweede Kamer hebben vrijwel altijd een politiek-bestuurlijke voorgeschiedenis.⁵ Blok treft direct bij de invoering van het censuskiesrecht al veel hoogstaangeslagenen aan in de Tweede Kamer en in de Provinciale Staten van Noord-Holland.⁶ Ten slotte maken veel hoogstaangeslagenen deel uit van gemeenteraden. Na 1887 vormen ze in Amsterdam zelfs de meerderheid in de raad.⁷ Reden genoeg om na te gaan – en dat is onze eerste onderzoeksvraag – hoe groot het aandeel van de hoogstaangeslagenen in het politieke bestuur is in de periode van het censuskiesrecht. De belangrijkste posities zijn het lidmaatschap van de Tweede Kamer, het lidmaatschap van GS en PS en van de gemeenteraden van de provinciale hoofdsteden.⁸

Wanneer hoogstaangeslagenen in de periode van het censuskiesrecht oververtegenwoordigd mochten blijken te zijn in genoemde politieke organen, dan is de volgende vraag wie van de hoogstaangeslagenen de meeste kans maken een positie te verwerven. Op basis van de literatuur is het relevant hierbij drie onderscheiden te maken: tussen adel en niet-adel, tussen grondeigenaren en ondernemers, en tussen ‘aanzienlijke’ families met een politiek-bestuurlijke voorgeschiedenis en nieuwkomers. Van Eerde-Kooy constateert dat 22,2 procent (225) van alle hoogstaangeslagenen (1013) in 1850 een adellijke titel bezit. Dat houdt overigens niet in dat alle adellijken tot de groep van hoogstaangeslagenen behoren. Haar conclusie is bovendien dat de adel vooral uit grondbezitters bestaat.⁹ Hofland wijst op de grote betekenis van oude koopmansgeslachten in de Amsterdamse politiek gedurende de gehele tweede helft van de negentiende eeuw.¹⁰ In het werk van Van der Braak en Van den Berg komen onder leden van de Eerste en de Tweede Kamer veel namen voor van leden van oude adellijke of patricische families;¹¹ namen die ook weer staan vermeld in het overzichtswerk van hoogstaangeslagenen van Van der Burg en Ten

⁴ Van den Braak, *De Eerste Kamer*, 115.

⁵ Van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof*, 75.

⁶ L. Blok, *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850* (Groningen, 1987) 254-255.

⁷ P. Hofland, *Leden van de raad. De Amsterdamse gemeenteraad 1814-1941* (Amsterdam, 1998), eigen telling. Zie ook: W.J. Fijnheer, *De gemeenteraad in de negentiende eeuw* (onuitgegeven doctoraalscriptie UvA; Amsterdam, 1985).

⁸ Een lidmaatschap van de raad of het burgemeesterschap van een kleine gemeente tellen wij niet mee. Zij zijn ons inziens van te gering gewicht.

⁹ Nelleke van Eerde-Kooy, *De Hoogstaangeslagenen van 1850. Van ‘oude aanzienlijkheid’ en ‘nieuwe welgestelden’* (onuitgegeven doctoraalscriptie UvA; Amsterdam, 1988) 49.

¹⁰ Hofland, *Leden van de raad*, 71.

¹¹ Onder het patriciaat verstaan wij leden van aanzienlijke niet-adellijke families, families dus met een politiek-bestuurlijke voorgeschiedenis. Hoogeboom becijfert dat in de periode 1850 tot 1900 75% van alle leden van Eerste en Tweede Kamer en alle ministersposten bezet worden door adel en patriciaat. Volgens hem is dat mede het gevolg van het instellen van het statuut van de hoogstaangeslagenen, maar dan moet eerst aangetoond worden – zoals wij zullen trachten te doen – dat adel en patriciaat zeer ruim vertegenwoordigd zijn onder de hoogstaangeslagenen. M. Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid. Een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland* (Meppel, 2004) 59.

Houte de Lange.¹² Van den Berg – die de positie van de hoogstaangeslagenen niet in zijn analyses betreft – concludeert: 'Ontegenzeggelijk heeft de burgerij – de eigenlijke kern van het *pays légal* – zich nog langdurig laten vertegenwoordigen door een overmaat aan Kamerleden van adel en patriciaat'.¹³

Met name de adellijke en patricische families die over een voldoende grote vermogenspositie beschikken als basis voor een hoogste aanslag zullen een kans maken politieke posities te verwerven.¹⁴ Van belang is daarbij in welke provincie zij woonachtig zijn. De drempel om tot de hoogstaangeslagenen te behoren verschilt namelijk sterk per provincie. Vervolgens is het van belang te onderzoeken hoe lang families hun eventuele positie op de lijst van hoogstaangeslagenen behouden. Die vraag is zeker belangrijk na 1887, wanneer de hoogstaangeslagenen concurrentie krijgen van de 'hogeraangeslagenen' die, door verlaging van de drempel, tot hoogstaangeslagenen worden gepromoveerd. Ook de zelfopvatting van de families dient in ogenschouw te worden genomen. Geldt de verplichting door afkomst en opvoeding 'geroepen te zijn tot het openbare ambt,' vooral voor adel en patriciaat, en in mindere mate voor andere hoogstaangeslagenen? Gemeenschapszin en plichtsbef zijn kernbegrippen in de politieke cultuur van het Nederlandse liberalisme in die periode,¹⁵ zoals ook in *De Gids*, in die tijd 'de stem en de opinieleider van het grootburgerlijk-liberale establishment', wordt benadrukt.¹⁶ Zulke eigenschappen zullen vooral hoogstaangeslagenen hebben aangesproken, van wie de familie van oudsher een dergelijk ethos hoog in haar vaandel heeft. Economische onafhankelijkheid brengt de plicht met zich mee de maatschappij te dienen. Tenslotte, niet alle families onder de hoogstaangeslagenen of alle leden van een familie zullen een gewichtige politieke loopbaan ambiëren; zij kunnen zich desgewenst altijd nog terugtrekken op een minder belangrijke positie zoals het burgemeesterschap van een kleine provincieplaats.

Nu zou het kunnen zijn dat hoogstaangeslagenen vooral in de lagere regionen van de politieke arena te vinden zijn, terwijl het lidmaatschap van de Tweede Kamer verreweg de belangrijkste positie is. Wij zullen ons onderzoek daarom toespitsen op de vraag – en dat is de derde onderzoeksvraag – in hoeverre bij verkiezingen voor de Tweede Kamer de strijd zich afspeelt tussen hoogstaangeslagenen onderling en zo ja, of het dan gaat om een bekende naam tegenover een minder bekende naam, adel tegenover niet-adel, oude adel versus nieuwe adel, en om de juiste politieke kleur en religieuze overtuiging.¹⁷

¹² V.A.M. van der Burg en C.E.G. ten Houte de Lange, *De hoogstaangeslagenen in 's Rijks directe belastingen 1848-1917. De verkiesbaren voor de Eerste Kamer der Staten-Generaal* (Zeist, 2004). Deze publicatie pretendeert niet een compleet overzicht te geven van alle hoogstaangeslagenen uit dat tijdvak. Het werkt met peiljaren van om de tien jaar. Personen die na een peiljaar op een lijst kwamen en er voor het volgende peiljaar weer van verdwenen komen niet in het overzicht voor. Ook om het verloop van het belastbare vermogen van hoogstaangeslagen personen na te gaan, dient men de oorspronkelijke lijsten te raadplegen.

¹³ Van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof*, 75.

¹⁴ De aanslag bestaat uit drie onderdelen: grondbelasting, personele belasting en het zogenaamde 'patentrecht'. Aandelen en effecten worden niet belast. Dat geldt ook voor buitenlandse bezittingen. Het vermogen van de vrouw wordt bij dat van de man opgeteld. F.N. Sickenga, *Geschiedenis der Nederlandsche belastingen sedert het jaar 1810* (Leiden, 1883). J.K.S. Moes, 'De lijsten van verkiesbaren voor de Eerste Kamer der Staten-Generaal 1848-1917', *Broncommentaren*, I ('s-Gravenhage, 1994). Zie Bijlage.

¹⁵ Zie voor een overzicht H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918* ('s-Gravenhage, 1992).

¹⁶ R.A.M. Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam, 1997) 308, 313.

¹⁷ De Jong maakt aannemelijk dat in de periode tot 1887 de religieuze achtergrond en de kerken een rol van betekenis

We beginnen met een korte maar noodzakelijke geschiedenis van het censuskiesrecht. Vervolgens richten we ons vizier op de stad en provincie Utrecht om daar: a) het aandeel van de hoogstaangeslagenen in de beschikbare politieke posities in kaart te brengen, waarna we: b) zullen nagaan welke hoogstaangeslagenen de meeste kans maakten een politieke positie te verwerven. Was het vooral de adel onder hen? Welke rol speelden de grondeigenaren en welke de ondernemers? We zullen in detail het aandeel van adellijke en patricische families onder de politiek actieve Utrechtse hoogstaangeslagenen en hun netwerken onder de loep nemen. Een analyse van het verloop van de verkiezingen voor de Tweede Kamer vormt: c) de testcase van ons onderzoek. In de Discussie zullen we aangeven op welke wijze het onderzoek voortgezet zou kunnen worden.

Geschiedenis van het censuskiesrecht

De opbouw van het stelsel

De kritiek op het oude kiesstelsel van na de Bataafs-Franse tijd is gericht op de standensamenleving en op het getrapte systeem met kiescolleges, maar betreft nooit de census zelf.¹⁸ De kleine minderheid die heftig oppositie voert tegen de ontwerpkietswet van Thorbecke, onder wie Groen van Prinsterer, maakt vooral bezwaar tegen de volgens haar veel te lage census voor kiesgerechtigden. De tegenstanders hopen dat met behulp van een hoge census de schadelijke gevolgen van het nieuwe systeem van directe verkiezingen voorkomen kunnen worden.¹⁹ Als compromis besluit men de leden van de Eerste Kamer door de Provinciale Staten te laten kiezen uit de hoogstaangeslagenen. Zij hebben ‘het meeste belang bij de rust en het krediet van den Staat’.²⁰ Men discussieert lang over de vraag of er niet andere (en wellicht betere) criteria zijn te vinden dan de census, maar deze bieden onvoldoende ‘vastheid’: ‘De meerdere kennis van sommigen laat zich onmogelijk bepalen; er is nog geen maatstaf voor kennis en verstand uitgevonden, en het bekleeden of bekleed hebben van waarigheden is een ongewisse grond voor kunde en ondervinding.’²¹

Gedurende de periode 1848-1917 bieden de uitbreidingen van het censuskiesrecht stapsgewijs steeds meer kiezers de mogelijkheid om te gaan stemmen en daarmee politieke invloed uit te oefenen, hoewel dat nooit voor alle kiesgerechtigden in gelijke mate geldt. Los van de drempel voor vrouwen, die helemaal geen stemrecht bezitten, bestaan binnen het censuskiesrechtstelsel drie opeenvolgende drempels. Mannen met een census beneden de eerste drempel hebben geen stemrecht. De kiesgerechtigden boven de eerste drempel maar onder de tweede drempel zijn alleen gerechtigd om op

spelen bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer. Hij heeft het kenmerk van hoogstaangeslagenen- zijn niet bij zijn onderzoek betrokken. Wij zullen aantonen dat ook in de periode na 1880 religie een belangrijke rol speelde. R. de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit: verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum, 1999).

¹⁸ L. Blok, ‘Verkiezingen in Utrecht 1825-1848. Stands- en trapsgewijs’, *Jaarboek Oud-Utrecht*, VI (1975) 19-27; L. Blok, ‘Van eene wettelijke fictie tot eene waarheid. Beschouwingen over kiesstelsel en kiesrecht in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XCII (1979) 391-412; J.H. von Santen, ‘Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de negentiende eeuw (1840-1860)’, *Jaarboek Oud-Utrecht*, XVI (1985) 110-165; R. de Bruin, *Burgers op het kussen. Volkssoevereiniteit en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht 1795-1813* (Zutphen, 1986).

¹⁹ J.A. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum, 1978) 100-101.

²⁰ *De gronden van de voordragt der Regering nopens de zamenstelling der Staten-Generaal en de incomptabiliteiten getoetst* (Leiden, 1848) 19.

²¹ *De gronden*, 23.

kandidaten voor een gemeenteraad te stemmen. Tussen de tweede en derde drempel verkeren de kiesgerechtigden die zowel raadsleden als Staten- en Kamerleden mogen kiezen.

'Hoogstaangeslagenen' zijn personen boven de derde en hoogste drempel. Zij zijn gerechtigd op kandidaten voor alle politiek-bestuurlijke posities te stemmen. De kiezer beschikt over de gedrukte lijst van de hoogstaangeslagenen met daarop de personen, hun titels en hun gespecificeerde aanslag en over de gedrukte lijst van de kiesgerechtigden met daarop alleen hun naam en adres.²² Het aantal hoogstaangeslagenen is 1 per 3000 inwoners van een provincie en verschilt daarom per provincie.

Leden van de Tweede Kamer worden direct gekozen door de districten. Provinciale Staten kiezen de leden van de Eerste Kamer uit de hoogstaangeslagenen die voorkomen op de gezamenlijke provinciale lijsten. Zowel voor leden van de Eerste als van de Tweede Kamer geldt geen *residence rule*. Men kan zich voor meerdere kiesdistricten verkiesbaar laten stellen voor de Tweede Kamer, en voor meerdere Provinciale Staten voor de Eerste Kamer.

De Grondwet van 1848 en de gemeentewet en provinciale wet van 1851 maken onderscheid tussen 'kiesgerechtigdheid' en 'benoembaarheid'. Kiesgerechtigd zijn personen die de leden van de Tweede Kamer, Provinciale Staten en gemeenteraden mogen kiezen. Bij de benoembaarheid gaat het om 'onverenigbaarheden'. Een voorbeeld zijn de beroepen die tot belangenverstrengeling zouden kunnen leiden of die onvoldoende beschikbare tijd voor het politiek-bestuurlijke werk zouden impliceren. Daarnaast gaat het om bloedverwantschappen. Tussen leden van Provinciale Staten mag geen bloedverwantschap of zwagerschap bestaan tot in de eerste graad, tussen leden van de gemeenteraad niet tot in de tweede graad, terwijl tussen leden van Gedeputeerde Staten bloedverwantschap of zwagerschap tot in de derde graad niet is toegestaan. Dergelijke relaties zouden 'de vrijheid van beraadslagen en stemmen' belemmeren.²³ Voor leden van de Staten-Generaal gelden deze vereisten niet. Het een en ander duidt erop dat bij het ontwerpen van het censuskiesrecht ernstig rekening wordt gehouden met de mogelijkheid dat bekende families zich vooral op het niveau van de Provinciale Staten en de gemeenteraden zullen blijven manifesteren. Er zijn slechts veertig zetels in de Eerste Kamer te verdelen onder ruim 1000 (na 1887 ruim 2000) hoogstaangeslagenen, en voor adellijke en patricische families is het bestuur van gemeentes en provincie bekend terrein.

Culminatie en consolidatie

In de nieuwe Grondwet van 1887 worden de drempels voor alle groepen kiesgerechtigden met de helft verlaagd, waarmee het aantal kiezers verdubbelt. Vrouwen blijven echter zowel van kiesgerechtigdheid als benoembaarheid uitgesloten. In de Tweede Kamer spreekt iedereen zijn tevredenheid erover uit hoe de Eerste Kamer heeft gefunctioneerd, ver boven verwachting.²⁴ Zij is, zoals de Zeeuwse afgevaardigde Van Kerkwijk het uitdrukte, geworden van 'een bolwerk van de Kroon tot een bolwerk van de vrijheden van

²² De gedrukte lijst van kiesgerechtigden is gebaseerd op een handgeschreven versie, waarop ook de belastingaanslag staat vermeld.

²³ *Bijlagen tot het verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1848-50* ('s-Gravenhage) 64e vel.

²⁴ *Handelingen van de Tweede Kamer 1886-1887*, 1303-1339.

het Nederlandse volk, van den Staat'. Dit lichaam blijkt praktische zin te hebben, dege-lijk en zakelijk te beraadslagen, zonder politieke drijfverij, en zaken kalm en waardig te behandelen. De Staatscommissie heeft daarom geadviseerd de procedure met betrekking tot de Eerste Kamer onveranderd te laten, maar minister Van Heemskerk stelt toch een verandering voor. Hij pleit voor een verhoging van het aandeel hoogstaangeslagenen per provincie van 1 op de 3000 naar 1 op de 2000 inwoners (dat betekent 1 op de 300 kiesgerechtigden). Zijn pleidooi richt zich op het feit dat 'we nu vele bejaarde lieden aantreffen op de lijsten en personen die om andere redenen niet in aanmerking komen'.

De afgevaardigde van Amsterdam, W.H. de Beaufort (woonachtig in Leusden), steekt de draak met de aanslag in de grondbelasting, het patentrecht, of de personele belasting als goed criterium voor een 'vast' groot fortuin, laat staan als grond voor geschiktheid voor het openbare ambt. De Eerste Kamer moet naar zijn mening niet alleen uit vertegenwoordigers van grondbezit en de industrie (handel en nijverheid) bestaan, maar ook uit die van de wetenschap en lange staatsdienst. Omdat er echter geen goede andere criteria zijn te bedenken (en ook niet in het buitenland bedacht zijn) voor het selecteren van deze vertegenwoordigers, stelt hij bij amendement voor de lijsten van hoogstaangeslagenen af te schaffen, de deur geheel open te zetten en aan PS volledige vrijheid van keuze te geven, zoals ook leden van de Tweede Kamer geheel vrij door de kiesgerechtigden gekozen kunnen worden. Naar zijn mening zullen besluiten van een op deze manier gekozen Eerste Kamer, wanneer het wellicht in de toekomst nodig is in het bijzonder voor het belang van de bezittende klasse op te komen, veel meer morele zedelijke waarde en zedelijke kracht hebben, wanneer zij niet meer bestempeld worden door de wetgever tot vertegenwoordigers van fortuin en bezit. De Groningse afgevaardigde Goeman Borgesius valt hem bij: uitbreiding van het kiesrecht in de nieuwe grondwet en veranderde samenstelling van de Tweede Kamer zal vele sociale kwesties oproepen, een Eerste Kamer die op het plutocratisch beginsel van het kapitaal blijft gebaseerd, zal de strijd alleen maar aanwakkeren. Het is zeer de vraag of zij dan nog zo goed aan haar roeping zal beantwoorden.

De Tweede Kamer keurt het amendement van De Beaufort in eerste instantie goed, maar komt er later toch weer op terug. De verkiesbaarheid van leden van de Eerste Kamer moet, gezien haar gewichtige plaats in de staatsinstellingen, enig fundament houden in de grondwet, zoals de Utrechtse afgevaardigde Mackay tijdens de discussie al heeft gesteld. Men neemt het voorstel van de andere Utrechtse afgevaardigde, Schimmelpenninck van der Oye, over en stelt het aantal op 1/1500 inwoners. Kiesgerechtigden die net onder de drempel zaten voor opname op de lijst van hoogstaangeslagenen schuiven een schaal op en worden zo gepromoveerd tot hoogstaangeslagenen: we noemen ze de 'hogeraangeslagenen'. De regering belooft dat naarstig gezocht zal worden naar andere dan censuscriteria voor de verkiesbaarheid van deze leden, maar ook voor de kiesgerechtigdheid. Deze kwesties worden in de grondwet opengelaten en zullen bij de kieswet van 1896 ingevuld worden.

In de nieuwe kieswet van 1896 worden de drempels voor de kiesgerechtigden verder verlaagd, zodat nu 49 procent van de volwassen mannen kiesgerechtigd is.²⁵ Het percentage hoogstaangeslagenen van de bevolking van een provincie blijft onveranderd.

²⁵ P. Kalbfleisch en mr. J. Goeman Borgesius, *De Kieswet 7/9/1896. Staatsblad No 154. Handleiding* (Zutphen, 1896).

Hoogstaangeslagenen in de provincie en de stad Utrecht

Voor ons empirisch onderzoek hebben we de provincie Utrecht gekozen. Deze provincie kende van oudsher veel adellijke families. Het Utrechts Archief beschikt over een uitzonderlijk rijke en goed onderhouden documentatie, die niet alleen de gedrukte lijsten van hoogstaangeslagenen en kiesgerechtigden omvat, maar ook de handgeschreven versies ervan; bovendien zijn er archieven te vinden van families die een belangrijke politieke rol speelden.

De provincie kent, zoals uit Tabel 1 blijkt, niet de hoogste aanslagen, maar vanaf 1860 wel de hoogste drempel om op de lijst van hoogstaangeslagenen terecht te komen. Vanaf de jaren tachtig wordt de provincie de rijkste provincie genoemd,²⁶ mede door de toestroom van welgestelde families uit het westen, die zich in de provincie vestigen vanwege het goede woon- en leefklimaat. De aanleg van spoorwegen, waardoor Utrecht in de jaren zeventig een knooppunt van treinverkeer is geworden, en de aanleg van het Merwedekanaal begin jaren negentig, dragen er in sterke mate toe bij dat Utrecht ook aantrekkelijk wordt als vestigingsplaats van ondernemingen.²⁷

In andere provincies verricht onderzoek naar machtsverhoudingen duidt op wat genoemd zou kunnen worden bipolariteit van de politieke macht. Zo vindt Buning een competitie tussen Assen en Meppel.²⁸ Duyvendak constateert op basis van een netwerkanalyse vooral na 1880 een groeiende concurrentie tussen Den Bosch, en een andere regionale machtsfactor, de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond.²⁹ Kuiper vindt in de jaren zestig van de negentiende eeuw een politieke strijd tussen het liberale Leeuwarden en het conservatieve Sneek.³⁰ De stad Utrecht geldt in de periode van het censuskiesrecht als een rustige, uitgesproken conservatieve stad.³¹ Dit wil niet zeggen dat er geen tegenpool is. Met name Amersfoort zal uitgroeien tot een machtsbasis van de Anti-Revolutionaire Partij.

²⁶ Bos noemt de top 250 van de hoogstaangeslagenen, alle provincies bij elkaar genomen, de financiële elite of topelite van Nederland. In 1851 komt 5% daarvan uit de provincie Utrecht, naar verhouding van de bevolking; in 1891 is dat percentage gestegen tot 10,5%, twee keer zoveel als op grond van het bevolkingsaantal verwacht kan worden. Eenzelfde oververtegenwoordiging treedt in Noord- en Zuid-Holland op. Van de top 100 hoogstaangeslagenen komen er 15 uit Utrecht, twintig uit Noord-Holland en 31 uit Zuid-Holland. Daarmee heeft Utrecht de rol overgenomen die Friesland in 1851 had met 25 leden onder de top 100. N. Bos, *Notabele ingezetenen. Historische studies over Nederlandse elites in de negentiende eeuw* (Brunssum, 1995) 131-156. Bos noemt de top van de hoogstaangeslagenen met de hoogste personele belasting, ook wel de weeldebelasting genoemd, de weelde-elite. Meerdere auteurs hebben deze belasting als bron gebruikt voor studies naar het welstandsniveau van de Nederlandse bevolking. Joh. de Vries, "Het censuskiesrecht", *Economisch Sociaal Historisch Jaarboek*, XXXIV (1971) 178-231; Boudien de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895* (Amsterdam, 1986).

²⁷ N. Wilterdink, *Vermogensverhoudingen in Nederland* (Amsterdam, 1984) 73, 87. De Bruin, *Een paradijs vol weelde*, 394-397. Uit ons eigen onderzoek blijkt dat in het peiljaar 1881 twee van de 27 hoogstaangeslagenen in de stad Utrecht import zijn, terwijl 13 van de 34 hoogstaangeslagenen in de Provincie Utrecht import zijn, van wie de helft uit Amsterdam afkomstig is. Anderen zijn uit Rotterdam, Den Haag, Leiden, Middelburg en Venlo ingestroomd. In het peiljaar 1891 zijn 26 van de 72 hoogstaangeslagenen van de stad Utrecht import, het merendeel uit Amsterdam en vooral ondernemers. In de Provincie zijn dan 20 van de 71 hoogstaangeslagenen import, vooral uit Amsterdam, en een enkeling uit Friesland en Zeeland.

²⁸ L. Buning, *Het Herenbolwerk. Politieke en sociale terreinverkenning in Drenthe over de periode 1748-1888* (Assen, 1966).

²⁹ M. Duyvendak, *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant circa 1810-1914* (Nijmegen, 1989).

³⁰ Kuiper, *Adel in Friesland*, 321-322.

³¹ R. de Bruin, e.a., ed, *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht, 2000) 375-433.

VIRTUS 17 (2010)

	1850			1860			1870			1880			1890			1900**		
	N	hoogste laagste aanslag	% ON	N	hoogste laagste aanslag	% ON	N	hoogste laagste aanslag	% ON	N	hoogste laagste aanslag	% ON	N	hoogste laagste aanslag	% ON	N	hoogste laagste aanslag	
Zeeland	53	1530 480	40	52	2835 762	33	55	3889 694	33	59	3952 628	32	125	4374 210	40	132	359	
Groningen	62	1559 460	23	63	1513 530	30	69	1914 545	30	75	3029 587	29	168	8512 440	20	181	530	
Overijssel	71	9036 396	31	70	10532 498	33	78	15195 484	37	80	13217 471	51	182	13062 309	65	196	301	
Drenthe	28	1126 220	50	30	791 241	43	31	977 264	45	35	1148 280	48	79	1184 220	39	87	301	
Friesland	81	6000 645	27	81	8344 864	13	91	9052 766	22	97	7778 681	22	219	7759 430	24	223	446	
N.-Holland	158	4200 860	80	180	4800 874	82	175	6263 870	66	192	6072 844	69	453	5300 570	80	552	983	
Z.-Holland	187	4260 740	57	187	12758 898	62	206	15784 928	57	229	17419 8900	56	535	9286 600	60	633	1084	
N.-Brabant	132	1964 290	45	136	2442 397	34	135	2597 396	46	143	2701 424	44	311	7900 323	53	339	451	
Limburg	68	2237 293	37	66	2985 302	44	71	4507 300	56	74	4820 365	39	159	2951 278	66	170	359	
Utrecht	50	2564 655	22	53	5572 944	19	53	6491 1026	19	57	5385 986	23	127	6072 626	28	147	1187	
Gelderland	123	6098 423	22	121	6837 535	18	134	6539 548	22	44	6203 586	27	311	7604 407	36	341	744	

*De aanslagen van de leden van het koninklijk huis zijn niet meegerekend. Tot de ondernemers worden al die personen gerekend die een aanslag in de patentbelasting hadden van f 10 of meer.

** Bij de Kieswet van 1896 werden niet langer de aanslagen aangegeven, dus ook niet die voor patentbelasting waarmee vastgesteld kan worden of een hoogstaangeslagene een ondernemer is. Ook wordt alleen de laagste aanslag nog gepubliceerd.

Bron: mei- en juni-edities van *De Nederlandse Staatscourant*.

Tabel 1. Positie lijst hoogstaangeslagenen Provincie Utrecht ten opzichte van die van de andere provincies, naar aantal hoogstaangeslagenen, hoogste en laagste aanslag, en percentage ondernemers (ON), 1850-1900*

Een ander vergelijkingspunt is het naar verhouding geringe percentage ondernemers onder de hoogstaangeslagenen in Utrecht, even laag als in Friesland (zie tabel 1). Kuiper acht het goed mogelijk dat de adel in Friesland zo lang zijn stempel heeft kunnen zetten op het notabelenbestand door de afwezigheid van een 'sterke ondernemende, industriële klasse, met name in Leeuwarden'.³² Geldt dat ook voor Utrecht? Hoogenboom wijst erop dat de modernisering van de Nederlandse (handels)economie niet zozeer tot stand komt door krachtige industrialisering, maar door transformatie van de dienstensector: handel, bank- en verzekeringswezen. Deze modernisering komt vooral tot stand door initiatieven van bekende Amsterdamse en Rotterdamse bankiersfamilies en koopmansgeslachten, die daardoor mede hun posities hebben weten te behouden.³³ Zijn er vergelijkbare ondernemers in Utrecht te vinden?

Eerste resultaten

We zijn in de eerste plaats nagegaan hoeveel van in de gemeenteraad van Utrecht, PS en GS van de provincie Utrecht, en de in de Eerste en Tweede Kamer voor Utrechters beschikbare posities door hoogstaangeslagenen zijn ingenomen. Samen met de 'hogeraangeslagenen', die in 1887 zijn gepromoveerd tot hoogstaangeslagenen, blijken zij gedurende de gehele periode van het censuskiesrecht de helft van alle beschikbare posities te bezetten. GS van Utrecht wordt door hen gedomineerd. Het totaal aantal kiesgerechtigden groeit gestaag, maar de niet-hoogstaangeslagenen verdringen de hoogstaangeslagenen niet van hun plaats.

Welke hoogstaangeslagenen worden politiek actief?

In de periode tot 1887 telt de provincie Utrecht tussen de 50 en 65 hoogstaangeslagenen, na 1887 (door verlaging van de drempel en de promotie van de 'hogeraangeslagenen', en mede door de groei van de bevolking) meer dan het dubbele aantal (zie tabel 2). Het (groot)district Utrecht telt tot 1887 tussen de 1200 en 1775 kiesgerechtigden voor PS en Tweede Kamer, en 2000 tot 2600 kiesgerechtigden voor alleen de gemeenteraad. In 1887, 1896 en in 1901, worden deze aantallen verdubbeld. Lang niet alle adellijke personen komen voor op de lijsten van hoogstaangeslagenen.

Een aanzienlijk deel van de hoogstaangeslagenen bezet (zie tabel 2) politiek-bestuurlijke posities en wel gedurende de gehele periode van het censuskiesrecht. In 1850 is iets meer dan de helft in hun leven politiek actief. Dat die functies niet alleen het lidmaatschap van de Eerste Kamer betreffen, waar de Provincie Utrecht slechts is vertegenwoordigd door twee tot vijf zetels, blijkt ook uit het gegeven dat sommige hoogstaangeslagenen twee of meer functies hebben bekleed. Het aantal politiek-

³² Kuiper, *Adel in Friesland*, 407.

³³ Hoogenboom, *Standenstrijd*, 64-65. Hofland meldt dat in Amsterdam aan het eind van de negentiende eeuw de plaatsen van vertegenwoordigers uit kooplieden en bankierskringen in de gemeenteraad slechts in beperkte mate werden overgenomen door topfiguren uit de opkomende industriële ondernemingen. Hofland, *Leden van de raad*, 71.

Totaal aantal hoogstaange- slagenen		In hun leven politiek actief	Hoogstaange- slagenen van adel		Aantal posities door hoogstaangeslagenen ingenomen			
			totaal	actief	1	2	3	4 of meer
1850	50	27	15	12	18	7	1	1
1860	53	26	21	10	20	3	0	3
1870	53	25	22	10	14	9	1	1
1881	61	23	28	10	8	7	4	5
1887	63	27	25	11	12	8	3	3
1891	143	52	36	24	29	11	11	2
1897	147	52	35	23	30	16	5	1
1902	162	47	25	10	23	12	10	2

Tabel 2. Aantal hoogstaangeslagenen in de Provincie Utrecht, per jaar; aantal politiek actieven onder hen; aantal hoogstaangeslagenen van adel en aantal politiek actieven onder hen; aantal politiek-bestuurlijke posities door hoogstaangeslagenen ingenomen, 1850-1902

Bronnen: mei en juni-edities van de *Staatscourant*; *Nederland's Adelsboek*; *Nederland's Patriciaat*; *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*; *Utrechtsche Provinciale en Stads Almanak/Utrechtsch Jaarboekje*; Parlement & Politiek, <http://www.parlement.com/9291000/biof/00465>; Het Utrechts Archief (HUA), Gemeenteraadsleden, <http://www.hetutrechtsarchief.nl/thema/stadsbestuurders/gemeenteraadsleden>; HUA, Archief van het provinciaal bestuur 1813-1920, inv.nr.79, Provinciaal bestuur van Utrecht 1813-1920

actieven is in 1891 bijna verdubbeld in vergelijking met 1887, doordat 'hogeraangeslagenen' (van wie een groot deel al politiek actief is) gepromoveerd zijn tot hoogstaangeslagenen, ook al neemt het percentage dat actief is geworden in die periode licht af.

Is een positie als hoogstaangeslagene een goede voorspeller voor het bereiken van een politieke positie? Daarvoor kunnen we kansen uitrekenen, gebaseerd op de gegevens uit Tabel 2. In 1881 is de *kans* dat een hoogstaangeslagene politiek actief is $23/61 = 0,38$, voor een adellijke hoogstaangeslagene is die *kans* $10/28 = 0,36$, dus slechts weinig lager. In 1891 is de kans op het actief zijn voor alle hoogstaangeslagenen $52/143 = 0,36$, terwijl de kans voor adellijke personen dan aanzienlijk hoger is, namelijk 0,67. Echter, in het tussenliggende jaar 1887 zijn het, zoals eerder vermeld, de 'hogeraangeslagenen' (gelijk in aantal aan de hoogstaangeslagenen en met evenveel adellijke personen in hun gelederen), die merendeels al politiek actief waren, door verlaging van de drempel tot hoogstaangeslagenen gepromoveerd. Dit betekent dat de adel onder de hoogstaangeslagenen over de gehele periode van het censuskiesrecht meer kans heeft één of meerdere politieke posities te verwerven dan de niet-adel.

Kijken we naar het aandeel van de adel bij de politiek actieve hoogstaangeslagenen, dan blijkt uit ons onderzoek het volgende. In 1881 is dat aandeel $10/23 = 0,43$, terwijl dat in 1891 $24/52 = 0,46$ is. De adel vormt niet de meerderheid van de politiek actieve hoogstaangeslagenen, maar is wel een zeer omvangrijke minderheid. Pas in 1902 daalt het adellijke aandeel tot $10/47 = 0,21$.³⁴

³⁴ Vergelijk J. Aalbers en M. Prak, *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Assen, 1987).

Grondeigenaren en ondernemers

Onder de hoogstaangeslagenen zijn voorts twee groepen te onderscheiden: grondeigenaren en ondernemers (handel en nijverheid) afhankelijk van de hoogte van hun grondbelasting of patentbelasting. We hebben al gezien dat de provincie Utrecht met Friesland het laagste percentage ondernemers onder de hoogstaangeslagenen telt.

Bij ons onderzoek blijkt dat het aantal ondernemers onder de hoogstaangeslagenen in de stad Utrecht in de peiljaren 1881 en 1891 nauwelijks verschilt van het aantal grondbezitters. Er treedt echter een groot verschil op in de mate waarin zij politiek actief worden. Waaraan zou dat toe te schrijven kunnen zijn?

In de eerste plaats zou er bij grondeigendom meer sprake kunnen zijn van overerving en bij ondernemingen – zoals gezegd in de stad Utrecht – van nieuwe bedrijven, die de eigenaren helemaal moeten opbouwen, meer dan van familiebedrijven. We komen bij de grondeigenaren op de lijsten van hoogstaangeslagenen in de stad Utrecht vele namen van bekende, 'aanzienlijke' families tegen. Bij de ondernemingen daarentegen zijn er slechts twee familiebedrijven, te weten dat van de bankiersfamilie Kol en van het effectenkantoor Huydecoper en Van Dielen, van een telg van de uit Amsterdam afkomstige patricische en later in de adelstand verheven familie Huydecoper. Andere nieuwe ondernemingen zijn onder meer een spoorwegmaatschappij, een effectenkantoor, een verzekeringsmaatschappij, een steenkolenfabriek, een handel in manufacturen, een steenkolenhandel, een sigarenfabriek en een handel in gedistilleerd. In 1891 is ook weer de helft van de hoogstaangeslagenen ondernemer; velen van hen komen van buiten Utrecht, vooral uit Amsterdam. De stad heeft blijkbaar een goed ondernemersklimaat. Maar ook nu weer is de deelname aan het politieke bestuur gering.

Bij de grondeigenaren zal er in het Utrechtse eerder sprake zijn geweest van overerving dan bij ondernemers, die een groot stuk van hun leven druk bezig zijn hun bedrijf op te bouwen en dan al te oud zijn om nog politiek actief te worden. We zijn voor het peiljaar 1881 nagegaan op welke leeftijd grondeigenaren en ondernemers voor het eerst op de lijst van hoogstaangeslagenen verschijnen. Van de veertien ondernemers onder hen zijn er zeven jonger dan vijftig jaar wanneer zij voor het eerst op deze lijst verschijnen; vier daarvan worden politiek actief. Zeven van hen zijn ouder dan vijftig jaar; deze worden geen van allen politiek actief. Van de dertien grondeigenaren daarentegen zijn er slechts vier ouder dan vijftig jaar als zij hun entree op de lijst maken; daarvan zijn er toch nog twee politiek actief. Van de negen grondeigenaren die jonger zijn dan vijftig jaar worden er zeven actief. Voorts blijken firmanten onder de ondernemers een veel grotere kans te hebben politiek actief te worden dan zelfstandige ondernemers.

In de tweede plaats kent Utrecht, net als Leeuwarden en anders dan Amsterdam, Rotterdam en ook Middelburg, geen traditie van rijke koopmangeslachten met een politiek-bestuurlijke geschiedenis. Utrecht wordt wel de zetel van spoorwegmaatschappijen, bedrijven die zo'n belangrijke rol spelen bij de modernisering van de Nederlandse economie. Drie van de hoogstaangeslagenen zijn directeur van zo'n maatschappij, maar zij worden niet politiek actief. Zij maken wel deel uit van de financieel-economische elite.³⁵ Utrecht kent, evenmin als Leeuwarden, geen voorhoede in de industrialisatie van Nederland.

³⁵ Schijf hanteert de volgende procedure om tot de financieel-economische elite te komen. Hij selecteert eerst bedrijven

Een netwerk van Utrechtse hoogstaangeslagen families

Onder de grondeigenaren treffen we bij ons onderzoek leden aan van vier families, die samen het gezicht van de Utrechtse lijsten van hoogstaangeslagenen bepalen en wel – opmerkelijk genoeg – voor het gehele tijdperk van het censuskiesrecht: de patrietische familie Roijaards en de adellijke families De Beaufort (nieuwe adel), Van Boetzelaer (oude adel) en Huydecoper (nieuwe adel). Alle families zijn protestant. Dat geldt ook voor vrijwel alle andere adellijke families die genoemd zullen worden.³⁶ Er is wat dit betreft, naar uit ons onderzoek blijkt, in de Utrechtse situatie weinig onderscheid te maken tussen oude en nieuwe adel, of tussen protestantse en katholieke adel.

De grondslag voor de gezichtsbepalende vermogensposities van de vier families is gelegd door:

- Jan Elias Huydecoper (1693-1752) en zijn zonen Jan Elias Huydecoper (1735-1808), heer van Goudestein (bij Maarsseveen) en Willem Huydecoper (1744-1815), heer van Nigtevegt. Deze leden van een befaamde Amsterdamse regentenfamilie zijn als eersten begonnen langs de oevers van de Vecht, van Abcoude tot Maarssen, landgoederen aan te laten leggen. Zij gebruiken sommige daarvan als zomerverblijf en verhuren of verkopen andere aan welgestelde Amsterdamse families. Hun zonen gaan hiermee door. In de loop van de negentiende eeuw trekt de familie zich uit Amsterdam terug en vestigt zich in de provincie Utrecht, jhr. J.E. Huydecoper (1798-1865) in Zeist en E. Huydecoper van Nigtevegt (1827-1883) in de stad Utrecht. Degenen die zich in de stad Utrecht vestigen ontwikkelen zich tot ondernemers; zij hebben daar een effectenkantoor en noemen zich bankiers.
- W.J. Both Hendriksen (1780-1853), advocaat te Utrecht, lid van de gemeenteraad en PS, die in de eerste helft van de negentiende eeuw een vermogen aan grondeigendom opbouwt, ook weer door het aankopen van hofsteden en gronden, en het daarop laten aanleggen van landgoederen, vooral in het gebied van de Utrechtse Heuvelrug. Hij is de schoonvader van C.W.J. baron van Boetzelaer van Dubbeldam (1806-1872) en van H.J. Roijaards (1794-1854, hoogleraar in de theologie) en de grootvader van H. Roijaards (1826-1898) en W.J. Roijaards (1829-1897).
- De ‘ontginner van vaste gronden’, W.H. de Beaufort (1775-1829), lid van PS en GS. Deze en zijn twee zonen A.J. de Beaufort (1799-1866) en jhr. mr. P. de Beaufort (1807-1876) kopen grote stukken land in de provincie, vooral in het Kromme Rijngebied en ook langs de Utrechtse Heuvelrug, en brengen deze tot ontwikkeling.

die in een bepaalde bedrijfstak het grootste maatschappelijke kapitaal bezitten. Dat zijn er 142. Dat zijn dus niet noodzakelijk de grootste bedrijven. Dan volgt een netwerkanalyse gebaseerd op personen met dubbelfuncties: personen die functies hebben in twee of meer van de geselecteerde bedrijven. Dat zijn er 196. Op de lijsten van de financieel-economische elite in Nederland in 1886 en 1902, zoals geciteerd bij Hoogenboom, komen we de namen van drie spoorwegdirecteuren tegen, allen uit Utrecht: H. Ameshoff, E.J.B.H.M. Enghering en J.F. Sprenger van Eyck. 75% van deze elite is uit Amsterdam en Rotterdam afkomstig. H. Schijf, *Netwerken van een financieel-economische elite – personele verbanden in het Nederlandse bedrijfsleven aan het einde van de negentiende eeuw* (Amsterdam, 1993); Hoogenboom, *Standenstrijd*, 287-297.

³⁶ Enige uitzondering is de katholieke familie Bosch van Drakestein. We zijn dit nagegaan in het *Nederlands Adelsboek. Historisch gedeelte*, I (’s-Gravenhage, 1925).

Het huis Goudestein te Nieuw Maarsseveen, gebouwd midden achttiende eeuw op vermoedelijk de plaats waar 'het oude Goudestein' heeft gestaan. De buitenplaats werd tot 1938 bewoond door leden van de familie Huydecoper (coll. Het Utrechts Archief)

Omdat we voor de jaren tot 1897 de aanslagen op de lijsten van hoogstaangeslagenen kennen, is het mogelijk om een rangorde voor hoogstaangeslagenen op te stellen en het verloop van de vermogenspositie in kaart te brengen. Veel familieleden blijken hoog op die rangorde te staan, vooral die uit de familie Roijaards. Gegeven het totaal aantal Utrechtse hoogstaangeslagenen voor deze jaren (tabel 2) bevindt vrijwel iedereen zich in de bovenste helft van de lijst (tabel 3). De enige uitzondering is een lid van de familie Huydecoper dat in 1891 op een lage plaats in de onderste helft staat. Uit de gegevens met betrekking tot de aanslagen op de successieve lijsten van hoogstaangeslagenen blijkt dat de families over het algemeen hun vermogenspositie gedurende de gehele periode van het censuskiesrecht hebben weten te behouden of zelfs te verbeteren. Dit is een zeer opmerkelijke uitkomst van ons onderzoek, die nadere verklaring behoeft. Historisch-economisch onderzoek zal moeten uitwijzen hoe precies deze families daarin gedurende zo lang tijd zijn geslaagd, welke vermogensbeheerstrategie zij daarbij hanteerden.³⁷ Gedurende de gehele periode van het censuskiesrecht behoren deze families tot de bovenlaag van de hoogstaangeslagenen.³⁸

³⁷ Wij vonden daarover geen aanknopingspunten in de familiearchieven. Ook de studies van Schmidt en Rommes werpen geen licht op deze zaak. Dit vraagt om een afzonderlijk, diepgaand onderzoek. C. Schmidt, *Om de eer van de familie* (Amsterdam, 1986); J. Rommes, 'De opbouw van het familievermogen', *Jaarboek Oud-Utrecht*, XXXIII (2002) 151-180.

³⁸ We zijn ook nog nagegaan in hoeverre leden van deze families behoorden tot de financieel-economische elite, zoals door Schijf gedefinieerd. In het peiljaar 1886 zijn van de vijf Utrechtse leden van deze elite er drie een telg van één van de families van ons netwerk: de gebroeders Roijaards en W.H. de Beaufort (Leusden). In het peiljaar 1891 zijn er ook vijf Utrechtse leden, één daarvan is een telg van de familie Huydecoper (bankier). We hebben eerder aangegeven dat drie Utrechtse directeurs van spoorwegmaatschappijen deel uit maakten van deze elite, één in 1886 en twee in 1902.

VIRTUS 17 (2010)

Jaar	Familie Roijaards	De Beaufort	Van Boetzelaer	Huydecoper
1860	13 en 18	6 en 7	1	31 en 53
1870	2 en 10	4	1	20, 40 en 52
1875	1 en 7	6, 39 en 40		14, 30, 34 en 36
1881	1 en 4	6, 8, 16 en 58		13, 24, 27 en 32
1887	1 en 2	3, 4, 16, 19, 27, 32 en 34	15, 21 en 22	8
1891	1 en 2	3, 4, 19, 21, 24, 27, 28	7, 8, 16 en 17	94
1897*	2 leden	8 leden	4 leden	2 leden
1902	1 lid	4 leden**	4 leden	2 leden

Tabel 3. Aantal leden van de vier families op de lijsten van hoogstaangeslagenen van de Provincie Utrecht, met hun rangnummer op de lijst

Bronnen: zie tabel 2.

*Vanaf 1897 wordt de aanslag niet meer vermeld in de lijsten en is het vaststellen van een rangorde onmogelijk

**Vier zijn verhuisd en hoogstaangeslagene op een andere lijst

De families raken aan elkaar verwant via de Woudenbergse tak van de adellijke familie Taets van Amerongen. Van de kinderen van J.A. baron Taets van Amerongen van Woudenberg (1769-1828), lid van de Raad van State en van GS, en L.R. van Tuyll van Serooskerken (1769-1803) is één dochter gehuwd met jhr. Jan Elias Huydecoper van Zeist, één zoon met Anna Jacoba barones van Boetzelaer (1802-1858), en één zoon met Anna Digna de Beaufort (1802-1853), zuster van P. en A.J. de Beaufort. Eén dochter van Both Hendriksen is gehuwd met baron van Boetzelaer van Dubbeldam, de andere met H.J. Roijaards; één van hun twee zoons, W.J. Roijaards, is gehuwd met Jacoba M. barones Taets van Amerongen (1829-1910), de dochter van Frederik Chr.H. baron Taets van Amerongen (1799-1849) en Anna Digna de Beaufort.

De families en hun politiek-bestuurlijke posities

In hoeverre verkregen deze hoogstaangeslagen families ook politieke posities? Tabel 4 geeft een overzicht van het jaar van de vererving van de vermogens aan grondeigendom in de vier families, de entree op de lijst der hoogstaangeslagenen, wanneer men politiek actief wordt en welke posities men heeft bekleed.³⁹ Het mag duidelijk zijn

39 W.J. Both Hendriksen liet bij zijn dood een vermogen na van f 2.350.000. Zijn twee kleinzonen, de gebroeders Roijaards, erfden van hem – hun moeder, Hendrika Johanna Both Hendriksen (1804-1832), dochter van Both Hendriksen (1804-1832), was op jonge leeftijd overleden en ook hun vader H.J. Roijaards was reeds gestorven – ieder een kwart daarvan: f 431.237,95 aan onroerende goederen en f 156.250 aan obligaties, hypothecaire leningen en andere vorderingen. De andere dochter, Elisabeth Ch.P. Both Hendriksen (1809-1880), echtgenote van Chr.W.J. baron van Boetzelaer van Dubbeldam erfde de andere helft. HUA, Familiearchief Roijaards, inv.nr. 11. Deze dochter liet bij haar dood in 1880 een vermogen na van f 946.921,35 aan aandelen en effecten, sieraden en kasgeld, terwijl ieder van haar zes kinderen onroerend goed erfde in de orde van grootte van vijf hofsteden met in totaal 229 ha grond. HUA, Familiearchief Van Lynden van Sandenburg, inv.nr. 154. Both Hendriksen stond in 1853, een jaar voor zijn dood, op de vierde plaats in de lijst van hoogstaangeslagenen van de Provincie Utrecht, met een aanslag van f 2541,06, een aanslag die bij lange na niet zijn vermogen aan grondeigendom dekt. Er moet dus iets mis zijn gegaan met zijn aangifte.

DE STATUS VAN DE 'HOOGSTAANGESLAGENEN'

	Jaar van:			
	vererving	entree in lijst	eerste politiek-hoogstaangeslagen	bekleedde politiek-bestuurlijke positie bestuurlijke posities
Twee kleinzonen van W.J. Both Hendriksen (1780-1853): H. Roijaards (1826-1898) W.J. Roijaards (1829-1897)	1854 1854	1856 1859	1861 1866	raad U, PS PS, GS raad U, weth U, PS, TK S
Vier zonen van E.C.P. Both Hendriksen (1809-1880), weduwe van baron van Boetzelaer van Dubbeldam (1806-1872): G.H.L. baron van Boetzelaer (geb. 1842) C.T. baron van Boetzelaer (geb. 1839) H.J.H. baron van Boetzelaer (1850-1924) W.C. baron van Boetzelaer (1845-1934)	1880 1880 1880 1880	1882 1882 1882 1882	1883 1872 1908 1875	raad U PS, weth. prov. plaats PS PS, burg. prov. plaats PS
Vier zonen van jhr. P. de Beaufort (1807-1876), Driebergen: jhr. K.A. Godin de Beaufort (1850-1921)	1876	1880	1881	PS en GS raad U, PS, TK, min., EK
jhr. W.H. de Beaufort (1844-1900)	1875	1879	1877	PS, GS, TK
jhr. R. de Beaufort (1845-1923)	1876	1879	--	--
jhr. B.Ph. de Beaufort (1852-1907)	1876	1880	--	burg. Baarn en Den Haag
Vier zonen van A.J. de Beaufort (1797-1866), weduwe overleden 1885, Leusden: A.J. de Beaufort (1855-1929) W.H. de Beaufort (1845-1913) J.B. de Beaufort (1847-1924) J.F. de Beaufort (1850-1929)	1885 1875/85 1885 1885	1888 1875 1880 1888	1892 1877 -- 1881	PS en GS PS TK, EK, minister burg. prov. plaats raad U, weth. U
Drie zonen van jhr. J.E. Huydecoper van Zeist (1798-1865): jhr. J. Huydecoper van Maarseveen (1821-1890) jhr. J.L.R.A. Huydecoper (1822-1886) jhr. W.K. Huydecoper (1830-1882)	1865 1865 1865	1867 1867 1867	1853 1863 --	raad Amsterdam, PS PS, EK PS burg. prov. plaats

Tabel 4. Jaar van vererving, entree in de lijst van hoogstaangeslagenen (daarvoor moest men 30 jaar oud zijn) en aanvaarding eerste politieke positie door nakomelingen van de vier families

Bronnen: zie tabel 2.

dat leden van deze families onder de hoogstaangeslagenen in vele politiek-bestuurlijke posities zijn gekozen. Dit geldt ook voor de familie Huydecoper, die zich zeker niet heeft teruggetrokken uit het politiek bedrijf, nadat zij uit Amsterdam zijn vertrokken. jhr. J. Huydecoper van Maarseveen (1821-1890) is van 1858 tot 1890, dus gedurende vrijwel de gehele periode van het censuskiesrecht, het liberale boegbeeld van de

Jhr. Jan Elias Huydecoper (1798-1865) en zijn echtgenote Marie Isabelle Anne Josine Charlotte barones Taets van Amerongen (1802-1859) door A.J. Dubois Dahomet (part. coll.; foto Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie)

provincie in de Eerste Kamer. Uit het feit dat álle leden van een familie politiek actief zijn geworden, ook al zijn dat soms bescheiden posities als het burgemeesterschap van een provincieplaats, mag men concluderen dat het als een verplichting is gezien. Het probleem voor deze families is niet om op politiek-bestuurlijk actief te worden, maar hoe de verplichting te realiseren is bij de geldende beperkingen voor het lidmaatschap van gemeenteraad, PS en GS met betrekking tot bloedverwantschap en zwagerschap. Voor de familie De Beaufort moet daar familieoverleg aan te pas zijn gekomen. Jhr. mr. K.A. Godin de Beaufort wordt in de Tweede Kamer gekozen door het district Gouda en in de Eerste Kamer door Provinciale Staten van Zeeland. Mr. W.H. de Beaufort (Leusden) wordt eerst door het district Tiel, daarna door dat van Amsterdam en tenslotte door het district Amersfoort voorgedragen. Jhr. mr. W.H. de Beaufort (Driebergen) door het district Wijk bij Duurstede.

Er is één belangrijk verschil tussen de vier families, namelijk de vraag of zij aan de stad verbonden zijn gebleven door er te blijven wonen. De leden van de familie Van Boetelaer verliezen dit contact, want zij vestigen zich op den duur allen op het platteland van de provincie Utrecht. Zij zijn alleen politiek-bestuurlijk actief in de Provinciale Staten. Van de andere families blijft steeds minstens één lid ingezetene van de stad. Het betreft hier allemaal families met een voorgeschiedenis in het politieke bestuur.

Vergelijken we het niveau van politieke activiteiten onder deze families met die van 29 andere grondeigenaren onder de hoogstaangeslagenen, die in 1881-1891 op de lijsten voorkomen en die tussen de dertig en 49 jaar oud zijn bij de eerste entree

op de lijst, dan zijn er twaalf in het geheel niet actief geworden, hebben er vijf één positie bekleed, twee twee posities en twee drie posities. Twee leden van de adellijke familie Bosch van Drakestein (met voorgeschiedenis) zijn onder deze het meest actief geweest, voorts mr. E. du Marchie van Voorthuysen (1824-1894), een nieuwkomer, die zowel lid van de Eerste als de Tweede Kamer is geweest vanuit het kiesdistrict Utrecht.

Conclusies

De uitkomsten van ons onderzoek laten zien dat onder de hoogstaangeslagenen die politiek actief worden, verhoudingsgewijs meer leden van 'aanzienlijke' families met een politiek-bestuurlijke voorgeschiedenis voorkomen, zowel families van oude adel (Van Boetzelaer), (deels) genobilliteerde families (De Beaufort, Huydecoper), als een patricische familie (Roijaards). Het netwerk van de vier families, dat over de gehele periode van het censuskiesrecht tot de bovenlaag van de hoogstaangeslagenen heeft behoord, is verhoudingsgewijs ook het meest politiek actief. Deze families domineren de bovenlaag van de politieke elite. Terwijl de adel als geheel onder de hoogstaangeslagenen verhoudingsgewijs al meer kans maakt op een politieke positie dan de niet-adel, eist de (nieuwe) adel tevens de hoofdrol in de politieke elite voor zich op.

Verkiezingen voor de Tweede Kamer

In hoeverre zijn hoogstaangeslagenen ook oververtegenwoordigd in de Tweede Kamer? Dat is de hamvraag, omdat het lidmaatschap van deze Kamer verreweg de belangrijkste positie in de politiek is. We zijn nagegaan in hoeverre personen die kandidaat worden gesteld voor de Tweede Kamer in de twee kiesdistricten van de stad Utrecht en het ene van Amersfoort op de lijsten van hoogstaangeslagenen van het betreffende verkiezingsjaar voorkomen. Op drie na blijken niet alleen alle gekozen Tweede Kamerleden maar ook hun tegenkandidaten tijdens de verkiezingen tot de hoogstaangeslagenen te behoren. De verkiezingen zijn dus voornamelijk een onderlinge strijd van hoogstaangeslagenen.

Machtsverhoudingen in de stad en tussen stad en regio

Om inzicht te verkrijgen in de inzet en het verloop van de strijd, moet bedacht worden dat Amersfoort eind jaren zeventig een regionaal politiek machtscentrum wordt als antirevolutionaire tegenpool van het conservatief-liberale Utrecht. De antirevolutionairen proberen hardnekkig na Amersfoort ook de districten van de stad Utrecht in handen te krijgen. Voorts breekt er in de jaren 1886-1888 in Utrecht zelf een hevige politieke rel uit rond de aanleg van het Wilhelminapark, die grote tweedracht zaait in de gelederen van de (veelal hoogstaangeslagen) liberalen. Tabel 5 geeft een overzicht van de Kamerleden die door de twee kiesdistricten van de stad Utrecht en het kiesdistrict van Amersfoort zijn gekozen in de periode 1875-1902. Inhoudelijk is de inzet een nieuwe (grond)(kies)wet die de kiesgerechtigheid wil verruimen en de gelijkberechtiging van de bijzondere school regelen.

Aan de kant van de liberalen is een hoofdrol weggelegd voor jhr. mr. J. Roëll (1844-1914), onafhankelijk-liberaal, advocaat, hoofd van de provinciale griffie in Utrecht, later in Zuid-Holland, en curator van de Utrechtse Universiteit. Hij staat

Utrecht		Amersfoort
1875-84 J.N. Bastert (cons.)	1877-86 mr. J. Röell (lib.)	1877-86 mr. A.E. baron Mackay (ar) 1874-82 mr. H.A.M. van Asch van Wijck (ar) 1886-88 mr. C.W.C. Keuchenius (ar)
1884-88 J.E.N. baron Schimmelpenninck van der Oye (ar - chu)	1886-88 mr. A.E. baron Mackay (ar)	
1888-91 A.L.W. Seijffardt (links lib.)	1888-94 mr. J. Röell (lib.)	1888-94 J.E.N. baron Schimmelpenninck van der Oye (ar - chu)
1891-94 H.A. van Beuningen (lib.)	1894-1901 J.N. Bastert (cons.)	1894-1901 F.D. graaf Schimmelpenninck (chu)
1894 -1913 jhr. mr. A.P.C. van Karnebeek (onafh oud-lib.)	1901-19 mr. J. Röell (lib.)	

Tabel 5. Door de twee kiesdistricten van de stad Utrecht en het kiesdistrict Amersfoort gekozen Tweede Kamerleden, 1870-1902

Bronnen: *Utrechtsche Provinciale en Stads Almanak/Utrechtsch Jaarboekje*; internet: Parlement & Politiek, <http://www.parlement.com/9291000/biof/00465>

bekend als een man met groot gezag, die in brede kring veel aanzien geniet. Aan de kant van de anti-revolutionairen zijn mr. A.E. baron Mackay (1838-1909), uit Nijmegen en Zutphen, advocaat en lid van de Raad van State, en J.E.N. baron Schimmelpenninck van der Oye (1836-1914) uit Hoevelaken, een hoge officier, de hoofdrolspelers. Zij behoren tot de top van de Anti-Revolutionaire Partij. Röell weet in de ons onderzochte periode voor het district Utrecht bij verkiezingen voor de Tweede Kamer een hele reeks anti-revolutionaire tegenkandidaten te verslaan, onder wie in 1877 B.J. van Lintelo baron de Geer van Jutphaas (1816-1903) uit Utrecht, lid van de gemeenteraad, PS en GS, een van de oprichters van de ARP; in 1881 de uit Friesland afkomstige mr. W.H.J. baron van Heemstra (1841-1909), lid van Provinciale Staten en later burgemeester van Driebergen, en in 1884 Schimmelpenninck van der Oye.

De reeks liberale overwinningen wordt onderbroken in de jaren 1886-1888, waarin de antirevolutionairen, in de personen van Mackay en Schimmelpenninck van der Oye, beide zetels van de stad Utrecht weten te winnen. Niet alleen Röell wordt in 1886 verslagen, maar ook de andere liberale kandidaat, mr. W.J. Roijaards van den Ham (1829-1897), wethouder in Utrecht. In 1887 verslaan de twee antirevolutionaire voormannen de liberaal J. Duyvis (1832-1908), de Utrechtse stijfselabrikant en lid van de gemeenteraad, later wethouder, en opnieuw W.J. Roijaards van den Ham.

Waaraan zijn deze nederlagen van de liberalen te wijten? Naar alle waarschijnlijkheid aan hun onderlinge verdeeldheid als gevolg van een kwestie die de Utrechtse politiek danig in beroering brengt. In 1886 wordt in de boezem van B&W van Utrecht namelijk het plan geboren gronden te kopen voor de aanleg van een nieuwe villawijk met een groot park, lopend van de Hoogeland, via de Emmalaan naar het (huidige) Wilhelminapark. W.J. Roijaards van den Ham is dan wethouder van openbare werken en aangewezen om met de verkopers van de grond te onderhandelen. Een belangrijke reden die voor dit plan wordt aangevoerd is de toestroom naar de stad van welgestelde families, waarvoor onvoldoende aansprekende woongelegenheden is. Het

gemeentebestuur heeft daarin, naar wij achteraf kunnen zeggen, gelijk. Niet alleen de provincie Utrecht, maar ook de stad Utrecht begint na 1880 aantrekkelijk te worden als plaats om zich te vestigen, vooral voor ondernemers, van wie er velen uit Amsterdam komen. Vanaf het begin is er in de gemeenteraad een zich zeer krachtig roerende oppositie tegen dit plan. Zij richt eind 1887 een adres aan GS van de provincie Utrecht, waarin zij procedureel en inhoudelijk bezwaar maakt tegen het plan. De aankoop zal ongetwijfeld tot belastingverhoging leiden, terwijl de stad nog vele andere prioriteiten heeft die ook aan bod moeten komen. In de raadsvergaderingen wordt dikwijls gesproken over het 'rijkeluisplan' voor mensen die al de Maliebaan hebben om te wandelen, terwijl minder gefortuneerden geen groenvoorzieningen hebben waar hun kinderen veilig kunnen spelen. De bankier E.H. Kol is woordvoerder van het adres, dat behalve door elf raadsleden wordt ondertekend door meer dan 1000 'belastingsplichtige ingezetenen van de stad'. Een van de raadsleden die dit adres ondertekenen is J. Duyvis.⁴⁰

We zien nu dat in het jaar 1886 naast Röell wethouder Van den Ham wordt verslagen, en het jaar daarop Van den Ham en zijn tegenstander Duyvis. Zij zijn allen liberalen, maar onderling ernstig verdeeld. In deze situatie lukt het de antirevolutionairen Utrecht voor zich te winnen.

De winnaars, Mackay en Schimmelpenninck van der Oye, zijn we al tegengekomen als Utrechtse afgevaardigden in de Tweede Kamer bij de discussie over het statuut van de hoogstaangeslagenen in 1886/1887. Zij weten de Kamer ertoe te bewegen terug te komen op de aanvaarding van een amendement van W.H. de Beaufort uit Leusden (kamerlid voor Amsterdam), waarin voorgesteld wordt de lijsten van hoogstaangeslagenen af te schaffen en PS volledig vrij te laten kiezen wie zij tot de Eerste Kamer willen toelaten. Mackay wordt in 1888 de leider van het eerste confessionele kabinet in Nederland. Hij brengt in 1889 een wijziging van de Wet op het Lager Onderwijs tot stand, waardoor de positie van het bijzonder onderwijs aanzienlijk verbeterd wordt.

Na de interim-periode van Mackay zal Röell, in die tijd lid van de Eerste Kamer voor Zeeland, weer terugkomen en in 1888 Mackay verslaan en in 1891 de antirevolutionair jhr. mr. H.M.J. van Asch van Wijck (1850-1920). Naast hem zal A.L.W. Seyffardt, liberaal, uit Den Haag, hoge officier bij de Nieuwe Hollandse Waterlinie, de antirevolutionairen Mackay en Schimmelpenninck van der Oye in dat jaar in Utrecht verslaan. Ook een nieuwkomer als H.A. van Beuningen (1841-1908), een van de grondleggers van de Steenkolen Handels Maatschappij, wethouder van de stad Utrecht, slaagt er in gekozen te worden. Hij verslaat in 1891 de antirevolutionair H.M.J. van Asch van Wijck en de liberaal J. Röell.⁴¹ Van 1894 tot 1897 leidt Röell het kabinet dat de nieuwe Kieswet van 1897 tot stand zal brengen, een compromis tussen Takkianen en Anti-Takkianen.

⁴⁰ N. van Arkel, 'De aankoop en de ruimtelijke inrichting van Hoogeland en het Oudwijkerveld 1887-1898' (doctoraalscriptie UU; Utrecht, 1983).

⁴¹ P.D. 't Hart, *H.A. van Beuningen. Een van Utrechts beste burgers* (Utrecht, 2006).

VIRTUS 17 (2010)

Hendrik Adriaan van Beuningen (1841-1908), omstreeks 1900 (foto Corine Ingelse; coll. Het Utrechts Archief)

Adel onder de kandidaten

De verkiezingen zijn voornamelijk een onderlinge strijd tussen hoogstaangeslagenen en het aandeel van de adel daarin is groot. De Kamerverkiezingen voor de districten van de stad Utrecht zijn zes keer een tweekamp tussen adellijke personen, en tien maal een wedkamp tussen een adellijke en een niet-adellijke persoon, die zes maal

door de adellijke kandidaat wordt gewonnen. Het gaat hierbij in de meeste gevallen om nieuwe adel (sommige families hebben een geschiedenis van buitenlandse adel), behalve bij de families Van Heemstra en Schimmelpenninck van der Oye.

Kandidaten onder de vier families

Hoe is het de kandidaten vergaan onder de vier families die in het Utrechtse zo'n toonaangevende rol spelen?

Leden van de familie De Beaufort grossieren in kamerzetels. W.H. de Beaufort (1845-1918), liberaal, advocaat te Amsterdam, maar woonachtig in Leusden, begint als kamerlid vanuit Tiel, van 1877 tot 1882, daarna in Amsterdam, van 1884 tot 1897. In 1894 wordt hij zowel in het kiesdistrict Amsterdam als in die van Utrecht en Delft gekozen, maar hij kiest voor Amsterdam. In Utrecht verslaat hij de nieuwkomers Duyvis en Van Beuningen en de rooms-katholiek dr. H.J.A.M. Schaepman (1844-1903). De laatste wordt in datzelfde jaar in Breukelen door Roijaards van den Ham verslagen. Na zijn ministerschap wordt deze De Beaufort weer Kamerlid vanuit Amsterdam, om, als afgevaardigde voor het district Amersfoort van 1913 tot 1918, zijn loopbaan dicht bij huis te besluiten. Zijn neef en naamgenoot jhr. mr. W.H. de Beaufort (1844-1900), Driebergen, oud-liberaal, wordt door het kiesdistrict Wijk bij Duurstede in de Tweede Kamer afgevaardigd van 1891 tot 1897. Ook hij verslaat Schaepman en nog een andere katholieke tegenkandidaat.

Een liberaal onder de vooraanstaande hoogstaangeslagenen als de patricische W.J. Roijaards heeft waarschijnlijk de pech gehad kandidaat gesteld te worden wanneer de stad in rep en roer is over een plan dat hij zelf heeft ingediend. De liberalen onder de leden van de familie De Beaufort zijn in staat antirevolutionairen in Utrecht en zelfs in Amersfoort te verslaan, maar geven de voorkeur aan het vertegenwoordigen van de grote stad Amsterdam. Roijaards wijkt uit naar Abcoude.

De antirevolutionairen uit de provincie en de stad zijn niet sterk genoeg om Amersfoort, laat staan Utrecht voor zich te winnen, daarvoor zijn gerenommeerde buitenstaanders nodig. Een lid van de Utrechtse familie van Boetzelaer, van wie de vader aan de wieg van de ARP had gestaan, wordt verslagen door de diplomaat jhr. mr. A.P.C. van Karnebeek (1836-1925), een onafhankelijke liberaal. Leden van de familie De Beaufort die antirevolutionair van kleur zijn, onder wie jhr. mr. K.A. Godin de Beaufort, wijken uit naar andere kiesdistricten, zoals Gouda, waar ze wel met groot gemak winnen. Deze De Beaufort wordt Minister van Financiën in het kabinet van Mackay in 1888 (daarvoor is hij wethouder met deze portefeuille in Utrecht geweest).

Van de familie Huydecoper, is jhr. J. Huydecoper van Maarseveen het Utrechtse boegbeeld in de Eerste Kamer gedurende vrijwel het gehele tijdvak.

Discussie

Eerdere studies hebben erop gewezen dat in de periode van het censuskiesrecht hoogstaangeslagenen, die het exclusieve rekruteringsveld vormen voor leden van de Eerste Kamer, op alle politieke niveaus te vinden zijn. We kunnen deze impressies op een systematische manier bevestigen. In de provincie en de stad Utrecht bezetten hoogst-

aangeslagen (samen met de 'hogeraangeslagenen' die bij de grondwetswijziging van 1887 tot hoogstaangeslagenen worden gepromoveerd) gedurende deze gehele periode de helft van alle voor Utrechtenaren beschikbare posities in Eerste en Tweede Kamer, PS en GS van de provincie Utrecht en de gemeenteraad van de stad Utrecht. De sprongsgewijze toename van het aantal kiesgerechtigden brengt hierin geen verandering.

Hoe groot het aanzien van de hoogstaangeslagenen kon zijn, blijkt wel uit de verkiezingen voor de Tweede Kamer, die voor de twee districten van de stad Utrecht en het district Amersfoort over het onderzochte tijdvak overwegend een onderlinge strijd zijn van hoogstaangeslagenen.

De kans als hoogstaangeslagene een politieke positie te verkrijgen hangt af van diverse omstandigheden. Een eerste factor is de provincie waarin men woonachtig is. Immers, wie in een relatief arme provincie woonachtig is maakt door de lage drempel eerder kans op de lijst te komen en daardoor potentieel verkiesbaar te worden, dan degene in een rijke provincie. Voorts stelden we vast dat wie van adel is als hoogstaangeslagene meer kans maakt op een politieke positie dan niet-adel. Deze oververtegenwoordiging van de adel in het politieke bestuur neemt tegen het eind van de periode van het censuskiesrecht langzaam iets af. Adel is ook pregnant aanwezig onder de hoogstaangeslagenen die kandidaat zijn bij verkiezingen voor de Tweede Kamer. Bij een duel tussen een adellijke en niet-adellijke kandidaat wint de adellijke in de meeste gevallen.

Nu moet gezegd worden dat het in het Utrechtse bijna altijd om nieuwe adel gaat. Het is bekend dat de provincie Utrecht veel (vermogende) landadel heeft geteld, net als de provincies Gelderland en Overijssel. Onderzoek in deze provincies zal wellicht materiaal aanreiken waardoor ook een onderscheid gemaakt kan worden tussen oude en nieuwe adel.

Hoewel de stad en provincie Utrecht in de onderzoeksperiode relatief weinig ondernemers telt, even weinig als Friesland, blijkt bij nader onderzoek dat het aantal ondernemers onder de hoogstaangeslagenen in de stad Utrecht even groot is als onder de grondeigenaren, en dat blijft zo gedurende de onderzoeksperiode. Na 1870 kent de provincie een instroom van vermogende burgers, vooral uit Amsterdam, vanwege het gunstige woon- en leefklimaat, en na 1880 geldt dit ook voor de stad Utrecht. Utrecht kent dan een instroom van ondernemers, eveneens vaak uit Amsterdam. De hoogstaangeslagenen onder deze ondernemers blijven echter over de hele onderzoeksperiode ver achter in politieke activiteit bij de grondeigenaren. In Amsterdam blijven oude koopmansgeslachten en bankiersfamilies, die met hun confraters in Rotterdam het initiatief hebben genomen de Nederlandse (handels)economie op tijd te moderniseren, hun politieke posities behouden. De daar zich aankondigende nieuwe klasse van industriële ondernemers blijft nog lange tijd buiten de politiek. Utrecht kent geen enkele traditie van oude ondernemers en de nieuwe industriëlen die zich eind van de eeuw in Utrecht hebben gevestigd, blijven ook buiten de politiek.

Bij nader onderzoek in de stad Utrecht blijkt dat grondeigenaren op veel jongere leeftijd (door overerving) hoogstaangeslagene zijn geworden dan ondernemers, die vaak al de vijftig gepasseerd zijn voor zij op de lijst komen. Zoveel tijd kost het de meesten een nieuw bedrijf op te bouwen en dan is men in feite al te oud voor het politieke bedrijf.

Binnen de politiek actieve hoogstaangeslagenen in de stad en provincie Utrecht

treffen we een netwerk van vier families aan, één patricische familie en drie adellijke families, een netwerk dat tot stand is gebracht door een nieuw-adellijke familie en dat gedurende het gehele tijdvak van het censuskiesrecht de politieke scene heeft gedomineerd. Deze toonaangevende Utrechtse families manifesteren zich niet alleen op lokaal en provinciaal niveau, maar ook op nationaal niveau, in de Eerste en Tweede Kamer en in diverse regeringen. Eén familie legt mede de grondslag voor de ARP. Of zij zich met succes op nationaal niveau kunnen manifesteren, hangt zowel af van de machtsverhoudingen tussen de stad Utrecht en een regionale tegenpool als Amersfoort, als van wat er landelijk speelt, maar ook van mogelijke politieke spanningen in eigen huis (de stad Utrecht).

De meeste van de leden van deze families zijn grondeigenaar, twee zijn ondernemer (bankier). Meerdere leden van het netwerk behoren niet alleen tot de top van de hoogstaangeslagenen in Nederland en dat voor een zeer lange periode, maar maken ook deel uit van de financieel-economische elite.

Om te verklaren hoe het netwerk van de vier families zo lange tijd de politieke situatie in stad en provincie Utrecht heeft kunnen domineren, moeten we met twee factoren rekening houden. In de eerste plaats zou het kunnen zijn, dat zij zo lang politiek dominant hebben kunnen blijven door de afwezigheid van oude koopmansgeslachten en bankiersfamilies als in Rotterdam en Amsterdam, terwijl de opkomende industriële klasse niet erg politiek-*minded* is.

Maar een tweede interessante kwestie die nader onderzoek vergt, is de vraag hoe de vier Utrechtse families er in geslaagd zijn gedurende de gehele periode van het censuskiesrecht hun vermogenspositie in stand te houden, zoals uit ons onderzoek naar hun posities op de successieve lijsten van hoogstaangeslagenen blijkt. Deze Utrechtse regentenfamilies hebben eind achttiende eeuw en in de eerste vier decennia van de negentiende eeuw een groot vermogen aan grondbezit en landerijen opgebouwd, een vermogen dat door (schoon)zonen nog eens aanzienlijk wordt uitgebreid en, de agrarische crisis ten spijt, door kleinkinderen in stand kan worden gehouden en zelfs vermeerderd, zoals de belastingaanslagen, vermeld in de lijsten van hoogstaangeslagenen, over die jaren duidelijk maken. Deze opmerkelijke uitkomst vraagt om historisch-economisch onderzoek teneinde inzicht te krijgen in de vraag welke beleggingsstrategieën en welke strategieën met betrekking tot het beheer van hun grondbezit deze leden van de Nederlandse aristocratie hebben gehanteerd om hun vermogenspositie in stand te houden, als basis voor hun doorlopende bestuurlijk-politieke invloed.

Bijlage

De aanslag bestond uit de som van drie onderdelen: de eerste twee onderdelen, grondbelasting en personele belasting, betroffen vruchten verkregen uit vaste goederen.

Grondbelasting was een belasting op gebouwde en ongebouwde eigendommen en betrof a) de gemiddelde huurwaarde over de laatste tien jaar voor gebouwde eigendommen, onder aftrek van onderhoudskosten en waardeverlies van woonhuizen en werkplaatsen, en b) voor ongebouwd eigendom de mogelijke opbrengst bij gewone bebouwing of gebruik. Bij ongebouwde eigendommen keek men naar ligging en vruchtbaarheid en niet naar het toevallig gebruik. Weiland was gelijk gesteld aan bouwland, bij moesland of tuingrond gold de huurwaarde van minstens eerste kwaliteit bouwland. Buitenplaatsen golden als eerste kwaliteit bouwland. Bij lage en lichte gronden, heide en woeste streken berekende men de gemiddelde zuivere opbrengst. Bij bosgrond met kaphout gold de gemiddelde jaaropbrengst. Mijnen en steengroeven golden als de omliggende terreinen. Bij gebouwd eigendom, bijvoorbeeld met fabrieken, ging men uit van de waarde van de grond zonder bebouwing. Gebouwde eigendommen werden belast naar de huurwaarde, met als minimum voor woonhuizen drie of vier keer de aanslag van de oppervlakte opgevat als eerste soort bouwland, naar gelang het huis een of meer verdiepingen had.

Personele belasting omvatte: a) 5% van de huurwaarde – een gemiddelde huurprijs, rekening houdend met plaatselijke of tijdelijke omstandigheden en de min of meer gunstige stand of gelegenheid der percelen – van bewoonde of gebruikte gebouwde eigendommen met bijbehorende erven en gronden, uitgezonderd die in gebruik zijn van een fabrieks- of handwerksnijverheid, als bergplaats voor koopwaar (niet als kantoor of winkel), voor de landbouw, publieke dienst, onderwijs of eredienst, kunsten en wetenschappen, liefdadigheid of algemeen nut; b) het aantal haardsteden, deuren en ramen; c) 1% van de waarde van het meubilair; d) het aantal dienstboden (geen werklieden) [*f* 5 voor een dienstbode, *f* 270 voor twaalf dienstboden, *f* 40 voor elke dienstbode daarenboven, *f* 10 extra voor elke mannelijke bediende; vrijgesteld waren bedienden beneden 15 jaar en boven 65 jaar en een dienstbode per gezin met vier of meer kinderen]; paarden, tenzij in gebruik voor de landbouw of door dienstdoende officieren en ambtenaren (paarden ‘van gemak en weelde’ werden in de hoogste klasse belast: *f* 25 voor een paard tot *f* 80 voor drie paarden en *f* 40 voor elk paard daarenboven).

Het derde onderdeel betrof de vruchten van kapitalen die in ondernemingen waren belegd: het *patentrecht*. Het was een belasting op ieder bestaansmiddel uit eigen arbeid, of het nu handel, vervoer, fabrieks- of handwerksnijverheid betrof. De belasting werd geheven naar gelang de ‘uitgebreidheid en winstgevendheid’ van het bedrijf, in vergelijking met die van andere ondernemers die hetzelfde beroep in dezelfde gemeente of in nabije gemeenten van dezelfde rang uitoefenden. Amsterdam en Rotterdam hadden de eerste rang, Utrecht, Den Haag en Groningen de tweede rang, Dordrecht en Zwolle de derde rang, Arnhem en Eindhoven de vierde rang, Meppel en Den Bosch de vijfde en Tilburg. Almelo, Den Helder de zesde rang. Ieder bedrijf en iedere firmant werd belast en als het om handel ging voor het volle bedrijf. Alle werktuigen (machines), die door stoom werden aangedreven, werden in een fabriek apart aangeslagen en boven de aanslag voor de fabriek als zodanig ook het aantal werklieden in dienst, naar afdeling en/of plaats van vestiging. Bij fondsen en geldhandel werd de aanslag geheven naar nominaal kapitaal en uitgekeerde renten. De kantoren werden getaxeerd volgens klassen en plaats van vestiging. Makelaars, assuradeurs, notarissen etc. werden ingedeeld naar klasse van hun gemeente. Administrateurs, boekhouders e.d. werden aangeslagen naar hun verdienste. Directeuren van schouwburgen e.d. naar het aantal plaatsen en uitvoeringen. Logementhouders naar het aantal vertrekken. Artsen, apothekers, e.d. naar de rang van hun gemeente.